

מרדכי קרמניצר

שגשוג – כן! אבל לא על חשבון האוטונומיה!



מנחם מאוטנר. **אוטונומיה ושגשוג: לקראת ליברליזם סוציאל-דמוקרטי**. ירושלים: כרמל, 2021.
312 עמודים + 13 עמודים לא ממוספרים.

ספרו החדש של פרופ' מנחם מאוטנר הוא הרחבה והעמקה של כתיבה קודמת שלו על ליברליזם (לדוגמה, **הליברליזם בישראל**, 2019). זהו חיבור המשקף ידע עצום ורוחב דעת מופלג, וככזה יש בו כדי להרחיב ולהעשיר את ידיעותיהם של הקוראים. חלקים בספר, בעיקר אלה העוסקים במציאות העכשווית בישראל, בארצות הברית ובעולם (למשל ההערות בסוף הספר), הביקורת הנוקבת על הנאו-ליברליזם והפופוליזם (והקשר ביניהם), הדיונים בתרבות, בחינוך מוסרי, בליברליזם השוויוני – כל אלה הם מצוינים, לעיתים מפעימים ומעוררי השראה, וראוי לראות בהם חומרים שחובה לתאבי הדעת לקרואם. ערך רב יש גם לדיונים הביקורתיים של מאוטנר במשנותיהם של יוסף רז ושל ג'ון רולס.

גם הגרעין הקשה של הספר, וזה מבחינתי העיקר, כלומר התזה העיקרית של החיבור כפי שאני מבין אותה, "בזכות ליברליזם של שגשוג", כתובה לתלפיות ומשכנעת מאוד. כוונתי לליברליזם המחויב להבטיח את תנאי ההיתכנות של בחירות אוטונומיות לכלל התושבים. דהיינו, ממשלה שאין מסתפקים בכך שהיא מגינה על הזכויות השליליות שלנו אלא תובעים ממנה להשקיע בבריאות, בשירותים חברתיים, בדיוור, בביטחון כלכלי, בחינוך

ובתרבות, לצמצם פערים ולהרחיב את השוויון. אילו היה המחבר מסתפק בכך, ול"כך" הזה יש משמעות מפליגה, היה רושם לזכותו הישג גדול שיש בו כדי להשביע תאוותו של אדם.

אלא שמאוטנר מבקש לעשות יותר מזה. בעיקר הוא מבקש, בניסוחים שונים, קיצוניים (כמו במבוא) או מתונים, להנמיך את קומתו של הליברליזם של האוטונומיה, שעיקרו חופש הבחירה של כל אדם לעצב את חייו לפי תפיסתו, קרי לכתוב בעצמו את סיפור חייו. "כל אדם" – משמע כלול כאן אידאל שוויוני. הגימוד הזה נועד להאדיר את הליברליזם של השגשוג, את הקהילתנות ואת הרפובליקניזם. בנוסף, מאוטנר מבקש לבקר את המודרנה, להכריע, או לפחות לנקוט עמדה בשאלות פילוסופיות גדולות ולעסוק במשפט ובפוליטיקה. בכל הממדים האלה של החיבור מתגלות, בצד תובנות חשובות, כמו הביקורת על הניתוח הכלכלי של המשפט, גם חולשות, שבחלקן נובעות מן ההתמקדות בארצות הברית ובשיטת המשפט שלה מנקודת הראות של משפטן מתחום המשפט הפרטי. על כמה מהן אעמוד להלן.

לא ברור מדוע מאוטנר מבקש לגרוע מחשיבותו של הליברליזם של האוטונומיה, שהרי בעשותו כך הוא חותר תחת התפיסה הליברלית שאליה הוא מחויב. אולי הוא עושה זאת משום שהוא מעמיד, באופן בלתי מוצדק, את הליברליזם של האוטונומיה על תפיסה לא־מחמיאה שלו, זו הכורכת אותו, כריכה לא־הכרחית, עם הקפיטליזם החזירי ועם הנאור־ליברליזם. אלא שכשם שאפשר לספוג את הליברליזם של האוטונומיה לתוך הליברליזם של השגשוג, כפי שנעשה בספר במקומות אחדים, אפשר לעשות גם את ההפך. שהרי אין משמעות לבחירה של אדם אם אינה חופשית באמת, ואין היא יכולה להיות כזו אלא בהתקיים התנאים שנועדו להבטיח את הליברליזם של השגשוג. זאת ועוד, העובדה שא' משוקע בב' לא בהכרח הופכת את ב' לחשוב יותר. הזכות לחיים משוקעת בכל שאר הזכויות. העובדה הזו אינה הופכת את שאר הזכויות לחשובות יותר. גם ההנחה שהליברליזם של האוטונומיה, המבוסס על הזכויות השליליות שלנו, הגיע כבר לרמת מימוש מתקבלת על הדעת ומכאן שחשיבותו פחותה אינה משכנעת, וחיבורו של מאוטנר עשיר בדוגמאות להפרכת הטענה.

מאוטנר מציע אונטולוגיה קהילתנית ברמת החברה וברמת המדינה. אם הוא צודק, כי אז דווקא משום כך ראוי להעלות את חשיבותו הנורמטיבית של הליברליזם של האוטונומיה, שכן בעקבות ריכוז הכוחות של הקהילה והמדינה, ובישראל השילוב העוצמתי של לאומנות ודת (בצורתה האורתודוקסית), חופש הבחירה של הפרט עלול להצטמק, אפילו להתאין, ואיתו הכושר והרצון לבחון דברים בביקורתיות, מוסרית או אחרת, לקיים דיאלוג עם

תרבויות אחרות או להתנגד לעמדת הרוב. דווקא מאוטר, המעלה על נס את חשיבותה של התרבות במיטבה, היה צריך לדבוק באידאל האוטונומיה של היחיד, שבלעדיו לא תתקיים תרבות מיטבית. קשה להשתחרר מן הרושם שהליברליזם הלא-רצוי, או לכל הפחות הנחות (בעיני מאוטר), כלומר הליברליזם של האוטונומיה – שמאוטר מאפיין אותו באטומיזם ובדאגה בלעדית לאינטרס העצמי – יותר משהוא אפיון אמיתי של תפיסת עולם רלוונטית, הוא דחליל שהוקם כך שאפשר יהיה בקלות לנגח אותו. לא ניתן לעשות צדק לליברליזם הקלסי אם אין נוטעים אותו בהקשר ההיסטורי שבו צמח, כלומר כהענקת כוח לפרט מול הכוחות העצומים של הכנסייה ושל השליטים האבסולוטיים.

והינה ראו זה פלא! כמעט כל ההוגים הקלסיים של הליברליזם שמאוטר סוקר או מזכיר אינם שייכים לליגה של הליברליזם האטומיסטי והאנוכי. נזכיר מתוכם את עמנואל קאנט, ג'רמי בנת'ם, אדם סמית' (בספרו **התאוריה של הסנטימנט המוסרי** – Smith, 1761), ג'ון סטיוארט מיל, ג'ון דייואי, ישעיהו ברלין, הרברט ל"א הארט, יוסף רז, רונלד דבורקין, ג'ון רולס. מאוטר ממעט להתייחס לליברליזם הרלוונטי לתקופתנו של זכויות האדם, זה שהתפתח אחרי מלחמת העולם השנייה. הליברליזם הזה מבוסס על אחווה וסולידריות, ובצד הזכויות הפוליטיות והאזרחיות הוא נותן מקום גם לזכויות חברתיות והכלכליות, שכמעט אינן נזכרות בחיבור זה שעוסק בליברליזם של שגשוג. אילו היה מתייחס, היה הדחליל שהעמיד קורס.

מאוטר אינו עושה צדק עם הליברליזם הקלסי בכך שהוא אינו זוקף לזכותו את ההצלחה האדירה שבהכללת יותר ויותר קבוצות של בני אדם שנחשבו נחותים או פסולים בתוך המכלול של אזרחיות ואזרחים שווי ערך ושווי זכויות. הוא מדיר מהשפעת הליברליזם כל מה שהתפתח לחיוב בתחום הרווחה אחרי מלחמת העולם השנייה ומנכס אותו לטובת הסוציאל-דמוקרטיה, כקטגוריה המנותקת מן הליברליזם, ואף תולה בקולרו של הליברליזם את הכישלונות בתחום הרווחה. ההכללות שהוא עושה אינן מבוססות והן גם שנויות במחלוקת (למשל בעמ' 145–146, על גישתו של מיכאל פרידן). מאוטר עושה עוול לליברליזם בכך שהוא מבכר על פניו את הדת כמעניקת המשמעות העמוקה לחיים. האם ההומניזם אינו לכל הפחות שווה ערך מן הבחינה הזו? האם האידאל של חברת מופת ההומניסטית ושוויונית הוא מילתא זוטרתא בהשוואה לתפיסת עולם ואורח חיים דתיים? נכון שלפני האדם הדתי – משעה שבחר בדת כסיפור חיי – עומדות פחות בחירות מבחינת המשמעות של אירועים ותופעות ומבחינת דרך התנהלותו בעולם. ואולם דווקא בבחירות הרבות יותר, הפתוחות יותר, במחויבות החד-משמעית להומניזם ולמוסר,

הפטורה ממצעים עתיקים סותרים, נמצא הקסם של התפיסה הליברלית, כפי שעמד עליו ס. יזהר (במאמרו המופתי "עוז להיות חילוני", 1981), ודאי בעיני כל מי שהיא שוחרת חופש. כיצד ניתן להתפעל מעולם המשמעות המסוים והסגור של הדת לעומת עולמות המשמעות השונים והמגוונים הפתוחים לפני בני אדם בלתי מחויבים מלכתחילה, התרים אחר משמעות, החיים עבור עצמם, מתוך גישה פלורליסטית ופתוחה הרואה את העושר הטמון בריבוי ובגיוון תרבותיים בעיניים פקוחות לרווחה ולכן גם ביקורתיות?

מטרה מרכזית שמאוטנר בחר לירות בה את חיצו הביקורת שלו היא המודרנה, שמשום מה הוא קושר אותה דווקא לניתוח הכלכלי של המשפט, שהביקורת שלו עליו היא יפה ומשכנעת כשלעצמה. זהו קישור מוזר, שכן לא ברור מה בין תופעה היסטורית עולמית כמו המודרנה לבין גישה משפטית ספציפית, שקנתה לה שביטה במיוחד בארצות הברית בעיקר בתחום המשפט הפרטי. המודרנה, לפי הבנתי, התחילה במהפכה הצרפתית, אם מחפשים נקודת מפנה על ציר הזמן, והיא נמשכת גם בימינו. יש לה פנים רבות ומגוונות, מה שהופך אותה למטרה קלה, שכן הפוך בה והפוך בה – הכול תמצא בה (לדוגמה, מסובייקטיביות מובהקת מבית המדרש של זיגמונד פרויד ועד לאמונה באובייקטיביות הגמורה של הצילום), ובעיקר כל מה שנקשר בעליית קרנו של הפרט (לאו דווקא האינטרס האנוכי שלו), התפתחות שהעלתה את חשיבותם ומרכזיותם של החירות והשוויון. ברור שדגלי המהפכה הצרפתית אינם מתיישבים בקלות עם הסימנים שמאוטנר נותן במודרנה. אין סיבה טובה לראות את משנתו של מקס ובר כמצאה את המודרנה.

מדאיגה הצעתו של מאוטנר לאמץ את התפיסה הרפובליקנית המפקדה בידי הפוליטיקה את קביעת הטוב המשותף. כך גם דחיית התביעה מהמדינה, מצד מאוטנר, לנהוג בניטרליות ערכית, גם אם אינה ניתנת להגשמה מלאה. בשני המקרים מאוטנר מביא דברי אזהרה של הוגים חשובים (ישעיהו ברלין, קרל פופר, יעקב טלמון – להצעה הראשונה; ג'ון רולס, ג'וזף לרמור, רונלד דבורקין, ברוס אקרמן – להצעה השנייה) אך מחליט שלא לשעות להם. הטוב המשותף הזה אמור להחליף את הפוליטיקה של האינטרסים. צודק מאוטנר בטענתו שאסור להעמיד את הכול על האינטרס העצמי – האישי או הקבוצתי ספציפי, אבל באותה מידה, אם רוצים להישאר בזירת המציאות, אין להפחית ממרכזיותם ומחשיבותם. לציבורים שונים יש אינטרסים שונים, ואי אפשר להתעלם מהם. קידום ענייניהן של השכבות המוחלשות לא יתממש בלי שילוב כוחות בין בעלי תודעה חזקה של אינטרס מעמדי החותרים לשינוי עם בעלי תודעת צדק ושוויון המצדדים בשינוי. ספק אם יהיה לפוליטיקה כוח מניע בלי אינטרסים פרטיקולריים, ובהיעדר כוח מניע

הדמוקרטיה מאבדת את חיוניותה. בפוליטיקה הריאלית, ובמיוחד בחלקיה המעשיים, להבדיל מן הסמליים, הטוב המשותף אינו מגיע בדרך כלל מענן של ערכים אובייקטיביים. במקרה הטוב, כאשר אין הוא הגשמה של תפיסה דתית או של אידאולוגיה סגורה ומקיפה, הטוב המשותף מגיע מאיזון, ממיצוע, מוויתורים הדדיים ומפשרות בין אינטרסים שונים, כך ששום קבוצה אינה מגשימה את כל שאיפותיה.

מאוטנר אינו מתעכב על שאלת ההיתכנות של רפובליקניזם מדינתי כאשר מעודדים את הקהילתנות החברתית, כלומר את השיטה היוצרת דווקא "טובים" פרטיקולריים שונים ומנוגדים. הוא גם אינו מגשר בין הפוליטיקאים הנעלים המתאימים לשיטתו לדגם הרפובליקני לבין הפוליטיקאים בזמננו ובמקומותינו ולא בכדי הוא נוהג כך, שהרי אין שום דמיון בין שני הסוגים. לא ברור כיצד מיישבים את הצעתו לאמץ דגם תפיסה שלטונית רפובליקנית, שבסופו של דבר מתכנסת להכרעות של הרוב הפוליטי, עם הניתוח הביקורתי הנוקב שהוא עושה למצב העולמי, בעיקר לנאו־ליברליזם ולפופוליזם. במיוחד קשה ליישב את הצעתו זו עם המצב הישראלי, בפרט כאשר ישראל נמצאת בחברה אחת עם טורקיה, מצרים ואלג'יריה, מדינות שקבוצות דתיות בהן אינן מקבלות את הרכיבים הליברליים ופועלות להחליפם בתאוקרטיה; וכאשר בה בעת היא גם בחברה אחת עם הונגריה והודו, שבהן מתקיים שילוב של תכנים לאומיים עם תכנים דתיים. ספק אם הכוח הבלתי מוגבל הניתן כאן ליצירת מציאות של שגשוג תואם את רוחו הכללית של החיבור בזכות נורמטיביות, ערכיות ואובייקטיביות. מי שמחובר למציאות חיינו יודע כי בין הטוב המשותף הישראלי לטוב המשותף היהודי, השני "לוקח בהליכה". לאן מוליך הטוב המשותף היהודי לפי הכרעות רוב ראינו היטב במהלכים הפופוליסטיים שננקטו בעשור האחרון, ויש לחשוש שעוד ידו נטויה. הסכנה לזכויות המיעוט, לזכויות האדם, לעצם השיטה הדמוקרטית כשיטה שיש לה משמעות מעבר לשלטון רוב, היא ברורה וגלויה. את יצירת התנאים ההכרחיים לחיים של כבוד מאוטנר מפקיד כליל בידי הפוליטיקה, כלומר בידי הרוב הפוליטי. כאן נשכחים ממנו הדברים הקולעים שהוא עצמו כותב על הפוליטיקה בת זמננו: על כוחם הלא־מידתי של בעלי ההון, על השפעת הרשתות החברתיות, על נסיגת התרבות, על חוסר השוויון העמוק בין אזרחים מבחינת היכולת שלהם להשתתף בהליכים דמוקרטיים, על דלות השיח הציבורי והפוליטי שמאפיינת דמוקרטיות לא מעטות, גם שלנו. במקום שהפוליטיקה תאכזב ביצירת התנאים הדרושים לקיום בכבוד, אין מקום, לפי שיטתו של מאוטנר, להתערבות שיפוטית. יישארו לנו רק תפילות.

מאוטנר רוקם אומנם הצעה חנינית לטוב משותף, אבל מי לידנו יתקע כי הרוב יבחר דווקא בהצעה זו? יש גם להביא בחשבון שחוקה וזכויות אדם, כסיסמאות שמאוטנר מזכיר, אינן מבטיחות חופש. אלה מושגים כה פתוחים ונתונים לתכנים שונים ומנוגדים שעצם ההכרזה עליהם היא חסרת משמעות. האם הרפובליקניזם הישראלי שגיבש את הטוב המשותף המקובל על הרוב יגלה סובלנות כלפי המיעוטים שאינם שותפים לתפיסתו? נדרשת מידה גדולה של תמימות כדי להשיב בחיוב. העובדה שמאוטנר מציין שהוא עצמו התנגד למופעים מנוגדים של המחוקק הישראלי מדברת בזכותו, אך אינה מועילה באמת.

אשר ליחסים בין משפט לפוליטיקה, התמונה העולה מן הספר אינה ברורה. דווקא לפי שיטתו של מאוטנר, המתנגדת לפורמליזם ומצדדת בדיון ערכי יסודי ואובייקטיבי, לרבות דיון ערכי במטרות ולא רק באמצעים, סביר היה לצפות לתמיכה חזקה שלו במשפט החוקתי כקובע את המסגרת שבתוכה הפוליטיקה צריכה להתנהל, מתוך בחינה של ראיות תכלית החוק. מאוטנר מאפיין את בתי המשפט כמוסדות הפועלים במישור המשמעות. יתר על כן, הוא רואה בהם את הסוכן המוסדי הראשי לפיתוח הערכים הליברליים, והוא סבור כי זהו תפקידם החשוב ביותר (עמ' 238), אך דברים אלה אינם משקפים את כלל עמדתו. יש משהו חמוץ באופן שבו הוא מתייחס לבתי המשפט, כנראה בעקבות כתיבה קודמת שלו על בית המשפט העליון של שני הדורות האחרונים. הוא רואה בבית משפט עליון חמוש בחוקה תוצר של הנאו-ליברליזם דווקא, כלומר משהו רע, אף שהיסטורית אין הדבר נכון. בית המשפט החוקתי, לדידו, הוא מוסד מרכזי של הליברליזם של האוטונומיה, וממילא אינו בן יקר. במקום להעלות את מושג הזכות על ראש שמחתו, ובכלל זה זכויות חברתיות וכלכליות, אנו מוצאים אותו מתאר בדאגה ובנימה שלילית את ההתרחבות של היקף ההשתרעות של התרבות המשפטית, שבמרכזה מושג הזכות, על חשבון היקף חלותה של התרבות הלא-משפטית. מאוטנר מצטט בלא הסתייגות את יוסי דהאן בדבר חשיבות העיגון החוקתי של סיפוק צורכי הרווחה הבסיסיים (עמ' 109–110), אבל משאיר את הנושא, למעשה מפקיר, לחסדיה המפוקפקים של הפוליטיקה. הוא מבקש להחזיר לפוליטיקה את מקומה המרכזי, כביכול הוא ניטל או נשלל ממנה על ידי בית המשפט, טענה שאין הוא מוכיח, תוך שהוא מתעלם מכך שביטוי עיקרי של הפוליטיקה הוא החקיקה, כלומר המשפט שהיא מייצרת. בתחומים הקרובים לליבו, כמו תרבות והשכלה גבוהה, מאוטנר מצדד במנגנוני חיץ בין המדינה וביניהם משום שבהקשר שלהם אין הוא מוכן להשליך יתרון על הפוליטיקה. לא ברור כיצד הוא מוכן לשים את כל הג'יטונים על הפוליטיקה כאשר מדובר במה שחשוב מכול מבחינתו – הגשמת אידאל השגשוג.

לנוכח האמור מתחייב לשאול: האם משנתו של מנחם מאוטנר היא משנה ליברלית אמיתית? האין היא מזמינה הפניית עורף לחירות אם הטוב המשותף ייכפה על מתנגדיו? האם מתוך שאיפה אידאליסטית לטוב ביותר אין מאוטנר סולל את הדרך לגרוע ביותר?

החירות טעונה טיפוח מתמיד, לא גימוד. בשילוב רווי המתח שבין ליברליזם של אוטונומיה לבין ליברליזם של שגשוג נמצאת תקנתה של התפיסה הליברלית. לשם השגתה יש להעמיד את שני פניו על אדנים חזקים ויציבים.

בטרם חתימה אני מבקש להחזיר את הקוראת לתחילת הדברים. דווקא בשבחים המופיעים שם – עיקרה של ביקורת זו. אם שולפים את גרעינו של החיבור מתוך עטיפתו, לפנינו יצירת מופת. בלא הליברליזם של שגשוג, הליברליזם של אוטונומיה נעשה חלול. בתובנה הזאת נמצאת תרומתו החשובה של מאוטנר לתפיסה הליברלית.

מקורות

זהר, ס' (סמילנסקי, יזהר) (1981). עוז להיות חילוני. **שדמות**.

מאוטנר, מנחם (2019). **הליברליזם בישראל: תולדותיו, בעיותיו, עתידותיו**. תל אביב: ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב.

Smith, Adam (1761). *The theory of moral sentiments*. London: Printed for A. Millar, A. Kincaid, and J. Bell in Edinburgh.



פרופ' מרדכי קרמניצר, פרופסור (אמריטוס), הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים; המרכז לערכים ולמוסדות דמוקרטיים, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

דוא"ל: motak@idi.org.il